

БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТ БУДЖЕТИ
ДАРОМАДЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7838900>

Тошанов Шухрат Жонтемир ўгли

Иқтисодиёт (Тармоқлар ва соҳалар бўйича) ” мутахассислиги магистранти

Илмий раҳбари: Бекмуродов Нурали

Аннотация: Ушбу мақолада мамлакатимизда даромадларни бюджетлараро оқилона тақсимлаш йўллари, хусусан солиқларни бюджетлараро тақсимлаш ва бюджет даромадларини мақсадли тарсфертлар шаклида тақсимлаш ёллари ёритилган.

Калит сўзлар: даромад, бюджетлараро муносабат, солиқ, субвенциялар, ўтказиб бериладиган даромадлар, дотация, бюджетлараро ўзаро ҳисоб-китоблар, мақсадли ижтимоий трансфертлар.

Мамлакатимизда еркин бозор муносабатларини юзага келиши ва бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш жараёнида, рақобатнинг кучайиб бориши давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантиришга бўлган янги ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқишни тақозо етмоқда. Республикаимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш мақсадида давлат молияси тизимини мазмун ва сифат жиҳатдан замон талаблари асосида такомиллаштириш зарурати келиб чиқмоқда.

Маҳаллий бюджетлар маҳаллий ҳокимликларни ўз вазифаларини амалга оширишда молиявий дастак ҳисобланиб, уларнинг молиявий мустақиллиги ушбу ҳудудларни ривожлантиришга бевосита таъсир кўрсатади. Ҳудудларни ривожлантириш борасида фикр юрита туриб, Ўзбекистон Республикаси Президенти СҲ.М.Мирзиёев “ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни молиялаштириш учун маҳаллий бюджетларнинг маблағлари йетарли емас” дея таъкидладилар [1].

Маҳаллий бюджетларнинг мустақиллигини ошириш ва даромад базасини мустаҳкамлаш, қўшимча даромад манбаларини аниқлаш, шунингдек, ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш учун қўшимча манбаларни жалб етиш бўйича кўрилаётган чора-тадбирлар Давлат бюджети параметрларининг ижро етилишига ижобий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда ҳудудларнинг реал имкониятларидан келиб чиқиб, йечимини кутаётган мавжуд муаммоларни ва жойлардаги ишларнинг ҳақиқий ҳолатини ўрганган ҳолда ишлаб чиқилган келгуси йил мамлакатнинг асосий

макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнозлари, бюджет даромадлари ва харажатлари параметрлари, уларни бюджетлараро тақсимлашга алоҳида ётибор қаратилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Давлат бюджети даромадларини бюджетлараро тақсимлаш, маҳаллий бюджетларни самарали бошқариш масалалари хорижлик олимлардан Е.А.Морозова, Й.Н.Любимсев, О.Г.Бежаев, Х.В.Боговларнинг илмий ишларида ўрганилган[2-5].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджет даромадларини шакллантириш, уларни бюджетлараро тақсимлаш усуллари, маҳаллий бюджетларнинг ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги аҳамияти республикамиз иқтисодчи олимларидан Т.Маликов, Н.Хайдаров, Ш.Тошматов, А.Жўраев, Қ.Усмонов А.Исломқуловларнинг ишларида ёритилган[6-10].

Шундай бўлишига қарамасдан, бюджет даромадларини бюджетлараро тақсимлаш механизми масаласи юқоридаги иқтисодчи-олимларнинг илмий изланишларида махсус мустақил тадқиқот объекти сифатида таҳлил етилмаган.

Таҳлиллар ва натижалар

Давлат бюджети даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли, уларни бюджетга ундириш методлари ва ҳоказоларга мувофиқ таснифланиши (классификация қилиниши) мумкин.

Солиқлар бюджет даромадларини салмоқли қисмини ташкил етар экан, уларни бюджетлар ўртасида тақсимланиши ҳақида иқтисодчи олимларнинг фикрларини кўриб ўтамиз.

Профессор Ш.А.Тошматов, маҳаллий бюджетга солиқ тушумларини оширишга йўналтирилган бир қатор тадбирларни келтириб, унда солиқларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш тизимини маҳаллий ҳокимиятларнинг солиқ тушумларини максималлаштиришдан манфаатдорлигини таъминлаш контекстида такомиллаштириш бўйича фикр мулоҳазаларни бериб ўтади. Шунингдек, ҳудудий солиқ салоҳиятни баҳолаш ва маҳаллий солиқларни ундириш механизминини такомиллаштириш зарурлигини илгари суради[7].

А.Х.Исламқулов республикамизда давлат бюджети даромадлари барқарорлиги, турли даражадаги бюджет даромадлари мутаносиблигини таъминлаш мақсадида марказий ва маҳаллий давлат ҳокимиятларининг молия-бюджет, бюджет-солиқ соҳаларида ваколатларини аниқ белгилаб олиш лозимлигини таъкидлайди. Бунда муаллиф бюджет тизимининг бўғинлари ўртасида даромад ваколатлари ва харажат мажбуриятларини оптимал тақсимлаш тизимини маҳаллий бюджетлар барқарорлигини таъминлаш горизонтида амалга оширишни илгари суради[[8].

Қ.А.Усмонов еса, бюджет даромадларини режалаштиришнинг аҳамияти тўғрисида тўхталиб, ҳозирги кунда бюджет даромадларини режалаштириш учун зарур маълумотлар базасини йетарли ва сифатли даражада шакллантириш ҳамда бу борадаги ҳуқуқий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш ва бюджет даромадларини

режалаштириш жараёни тартиби, усули, муддати ҳамда иштирокчилар вазифаларини аниқ кўрсатиб берувчи ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиш лозимлигини илгари суради[9].

Бюджет даромадларини бюджетлараро тақсимлаш натижасида бюджетлараро муносабатлар юзага келади.

Т.Маликов, О.Олимжоновларнинг фикрича “Бюджетлараро муносабатлар - давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасида муносабатлардир” [6].

Республикамизда марказий даражада бюджетлараро муносабатлар тизими нисбатан барқарорлаштирилган бўлса-да, маҳаллий даражадаги бюджетлараро муносабатлар тизимида ечимини кутаётган муаммолар мавжуддир. Айниқса нисбатан иқтисодий салоҳияти юқори бўлган ҳудудларимизда, манзилли бюджет трансфертларига еhtiёжманд туман ва шаҳарларимизнинг мавжудлиги ушбу соҳадаги ислохотларни тизимли равишда кучайтиришни талаб қилмоқда.

1-rasm. Mahalliy byudjetlar daromadlarining tarkibi

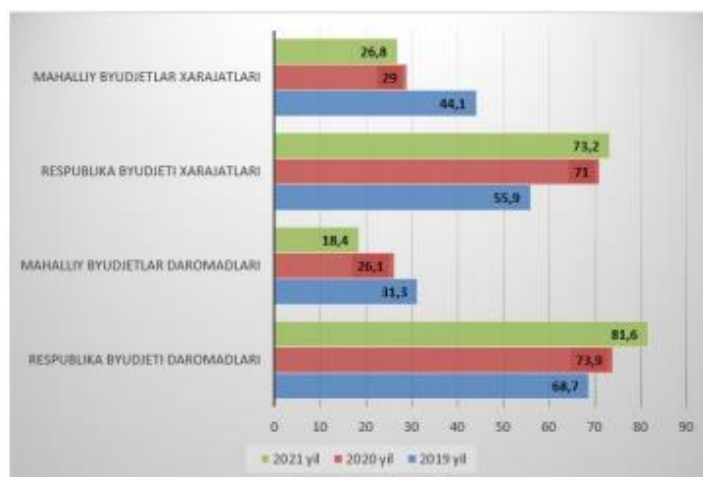
Амалиётда маҳаллий бюджетлари даромадлари ўз даромадлари, бириктирилган даромадлари, тартибга солувчи даромадлари ва молиявий трансфертлардан ташкил топади (1-расм).

Маҳаллий бюджетларнинг ўз даромадларини йетишмаслиги бириктирилган ва тартибга солувчи даромадлардан фойдаланишга сабаб бўлади. Маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришда бир бюджетдан бошқа бюджетга муайян мақсадда ёки мақсадни кўрсатмаган ҳолда маблағларнинг ўтказилишини ўзида ифодаловчи бюджетлараро трансфертлар муҳим аҳамиятга ега. Демак, бюджетлараро трансфертлардан фойдаланиш бюджетни тартибга солишнинг асосий мақсади бўлган маҳаллий бюджетлар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мувозанатни таъминлашга қаратилган. Хорижий тажрибани ўрганиш бюджет амалиётида умумқабул қилинган иккита усул фаол қўлланилишини кўрсатмоқда. Биринчи усул бюджетнинг ҳар бир даражасига солиқ солинадиган базаларни бириктириш ёки барча даромадларни сафарбар қилиш ва кейинчалик қуйи бюджетларга тақсимлаш тартибида даромад манбаларини бюджет тизимининг бўғинларига қараб тақсимлашни ўз ичига олади. Иккинчи усул еса бюджет тизими бюджетларининг

юзга келадиган вертикал номутаносиблиги масалаларини ҳал қилишга қаратилган трансфертлар шаклида грантлар ажратишни ўз ичига олади.

Бюджет тизими ривожланишининг янги босқичи маҳаллий бюджетларнинг мустақиллигини таъминлаш ва молиявий номарказлаштириш масалаларида маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатларининг кенгайиши билан изоҳланади. 2017 йилдан бошлаб даромадлар базасини мустаҳкамлаш, маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш сиёсати доирасида маҳаллий бюджетларнинг нисбий кўрсаткичлари мутлақ кўрсаткичлар ошгани сайин сезиларли даражада пасая бошлади.

2018-2022 йилларда давлат бюджети даромадининг ўсиш суръатлари маҳаллий бюджетлар даромадларининг ўсиш суръатларидан юқори бўлган. Бундай ҳолат мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади (2-расм).

2-rasm. Davlat byudjeti tarkibida mahalliy byudjetlar daromad va xarajatlari ulushining o'zgarishi [10] (foizda)

Таҳлил қилинган даврда маҳаллий бюджетлар даромадларининг давлат бюджети даромадлари таркибидаги улуши 2019 йилда 31,3 фоизни ва 2022 йилда 18,4 фоизни ташкил қилмоқда. Бу ҳолат бир томондан, маҳаллий бюджет даромадларининг харажатларига мутаносиб емаслигини кўрсаца, иккинчи томондан, мамлакатда ижтимоий соҳа тараққиётига устувор аҳамият берилаётганлигидан дарак беради. Ўз навбатида, бюджет қонунчилигига кўра, маҳаллий бюджетлар тақчиллик билан молия йилини яқунлашига йўл қўйилмайди. Шу муносабат билан молиявий трансфертлар орқали маҳаллий бюджетларнинг тақчиллиги қопланиб келинмоқда.

Солиқларнинг бюджет тизими бюджетларига бириктирилишида аҳоли сони, зичлиги ва солиқ тўловчилар сони инобатга олинади. Ушбу мезонлар асосида қуйи турувчи бюджетлар даромади харажатларини қоплаш учун йетмаса, шунингдек, республикада ижтимоий неъматларнинг адолатли тақсимланишига еришишда

бюджетлараро мутаносибликни таъминлаш дастакларидан фойдаланилади. Республикада иқтисодий ислохотлар натижасида маҳаллий бюджетлар: вилоят ҳамда туман ва шаҳарлар маҳаллий бюджетлари даромад ваколатлари белгилаб берилди. Шундан келиб чиқиб, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ушбу солиқларни тўлиқ ва ўз вақтида тушиши учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиб, улар бўйича ортиқча тушумлар таъминлашидан манфаатдорлиги кучайтирилди.

Умумдавлат солиқларининг (юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, аксиз ва б.) бир қисми қонунчиликда белгиланган норматив меъёрлар асосида маҳаллий бюджетларга ўтказилади. Умумдавлат солиқларидан ажратма меъёрларининг ўзгариб туриши маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу боис, қўшилган қиймат солиғи, даромад солиғи, фойда солиғидан тушумларни улушли тарзда маҳаллий бюджетларда қолдириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Солиқ ваколатларининг ҳукуматнинг турли бўғинлари ўртасида тақсимланиши бюджетлараро муносабатларни ташкил етишда муҳим ўрин егаллайди. Шунини таъкидлаш жоизки, даромадларнинг давлат ҳокимиятининг турли бўғинлари ўртасида тақсимланиши харажат ваколатларини номарказлаштириш тамойилидан келиб чиқади ҳамда мос равишда, ҳудудий ва маҳаллий ҳукумат органларининг функцияларини кенгайтириш орқали амалага оширилади. Бунда ҳукуматнинг турли бўғинлари ўртасида солиқли даромадларнинг маълум турларини тўлиқ бириктириб қўйиш билан муаммо ҳал етилмайди. Аксарият ҳолларда, солиқли даромадларни ва солиқ ваколатларини бириктиришнинг турли схемалари мавжудлиги ва уни татбиқ етиш муаммонинг йечими бўлиши мумкин.

Солиқлар ва тўловларни бюджетлар ўртасида тақсимланиши натижасида маҳаллий ҳокимият органлари ўзларининг ваколатлари доирасида маҳаллий солиқ ва йиғимларни тушум даражасини ошириш йўли билан даромадлар базасини оширишга манфаати кучайди ва маҳаллий бюджетларнинг даромадлар базасини ҳамда йиғувчанлик даражасини солиштириш йўли билан маҳаллий ҳокимликларнинг фаолиятини реал баҳолаш имконияти пайдо бўлди. [3]

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январ. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 104б.

2. Морозова Е.А. Муниципальная реформа и межбюджетные отношения в российских регионах // Экономические науки. 2008. № 14(39);

3. Любимцев Ю.Н. Приоритеты совершенствования межбюджетных отношений // Экономист. 2000. № 6. С. 21 — 33.;
4. Бежаев О. Г. Межбюджетные отношения. Теория и практика реформирования. М.,2001, с. 16; Крохина Ю. А. Бюджетное право и российский федерализм. М., 2002, С.221.;
5. Богов Х. М. развитие межбюджетных отношений и предпосылок экономического роста// Финансы и кредит, 28 (268) - 2007.;
6. Молия: Дарслик. Т.С. Маликов, О.О. Олимжонов; / - Т.: “Иқтисод-Молия” 2019. - 800 б.
7. Тошматов Ш.А. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришда давлат бюджети даромадлари манбаларини кенгайтириш йўналишлари .-Т.: ТДИУ, 2017. - б.27- 28.,
8. Исламкулов А.К. Маҳаллий бюджетлар даромадлари барқарорлигини таъминлаш масалалари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 4, 2016 й.;
9. Усмонов Қ.А. Бюджет даромадларини режалаштириш жараёни, усуллари ва уларни такомиллаштириш йўналишлари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 4, 2014 й.;
10. www.мф.уз - Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари